

Грицик В. В.,
ад'юнкт кафедри конституційного та міжнародного права
Національної академії внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НЕ ДАВАТИ ПОКАЗАННЯ АБО ПОЯСНЕННЯ ЩОДО СЕБЕ, ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЧИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ

Анотація. Розкрито сутність права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї. Визначені ознаки конституційної свободи особи від самовикриття. Проаналізовано особливості реалізації особою права не давати показання щодо себе чи близьких родичів.

Ключові слова: свобода особи від самовикриття, презумпція невинуватості, кримінально-процесуальний статус особи, конституційно-правова норма.

Постановка проблеми. Проблема детермінації конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів має важливе теоретичне і практичне значення. Сучасна Україна – це демократична держава, яка не лише формально, але і практично забезпечує реалізацію прав і свобод людини і громадянина з метою наділення їх можливостями здійснювати власні інтереси. Принципи демократії обумовлюють певну архітектоніку суспільних відносин, яка відповідним чином отримує своє уособлення у вигляді правового поля. Легітимізація варіативності моделей суспільної поведінки однак не означає існування всездозволеності, а лише здатність учасників правовідносин максимально повно реалізовувати свої права. При чому така варіативність простежується в самій Конституції держави, норми якої є нормами прямої дії, хоча і вимагають відповідної деталізації або детермінації в окремих спеціальних нормативно-правових актах. Разом з тим, конституційні права не лише наділяють особу широким спектром можливостей, а й спрямовані на її захист, одним із таких прав і є якраз право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Такий захисний механізм притаманний виключно правовим та демократичним державам, а тому його практичне забезпечення є важливим з точки зору людини і громадянина як найвищої цінності для будь-якої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема теоретичного та методологічного забезпечення практичної реалізації права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів отримала широкий розвиток в працях таких вчених, як: Р. В. Бараннік, С. Г. Волкотруб, А. П. Гетьман, Р. О. Куйбіда, В. П. Шибіко та ін. Разом з тим на сьогодні майже не існує науково обґрунтованих робіт, в яких би розкривалися саме ознаки конституційного права особи не давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Мета дослідження полягає у визначенні сутності та ознак конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) аналіз існуючих праць щодо поняття права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; б) формулювання дефініції права особи не давати показання щодо себе чи своїх близьких; в) детермінація ознак та характерних рис свободи особи від самовикриття; г) пропозиція висновків та рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Свобода від самовикриття є важливим елементом механізму захисту особою своїх прав та свобод, яка має надзвичайно важливе значення переважно в контексті здійснення кримінального правосуддя. Вона уособлює в собі право особи захищати себе та своїх рідних від заходів кримінального примусу, що зменшує можливість необґрунтованого неправомірного притягнення особи до відповідальності. При цьому, як зауважує С. Г. Волкотруб, імунітет особи від самовикриття не слід розглядати як перешкоду кримінальному правосуддю. Натомість, наділення особи таким імунітетом дозволяє уникнути ситуації, коли особа була б змушена в силу особистих переконань давати неправдиві свідчення чим суттєво ускладнила б процес дослідження обставин по справі. Таким чином, наділяючи особу правом не давати свідчення або роз'яснення щодо себе чи членів своєї сім'ї, законодавець усуває перешкоди у розслідуванні кримінальних справ у розумінні завідомо неправдивих показань [1, с. 225-229].

Розкриваючи сутність права особи не давати показання проти себе Р. В. Бараннік та В. П. Шибіко приходять до висновку, що воно, не дивлячись на його конституційне закріплення походить саме з кримінального процесу, головною метою якого є притягнення до відповідальності винних осіб та упередження скоєння злочинів у майбутньому. З огляду на це свобода особи від самовикриття об'єктивується у двох аспектах:

– для доведення вини особи доказова база має бути достатньою навіть за умови відсутності свідчень будь-якого учасника процесу, якщо такі свідчення особа дає проти себе чи проти своїх родичів;

– морально-психологічний контент свідчень особи проти себе чи своїх близьких обумовлює можливість викривлення об'єктивних обставин, що за формальними ознаками тягне за собою відповідальність за надання неправдивих свідчень та викривляє істину по справі [2].

Таким чином імунітет від свідчень проти себе або своїх родичів є необхідною передумовою для правильності встановлення обставин в будь-якій справі, а тому не лише не доцільно розглядати відмову особи від свідчень проти себе як додатковий непрямий доказ її вини, а навіть слід розглянути можливість введення такого права в ранг імперативу в кримінальному процесі.

Але не слід отожднювати зазначене право із правом відмовитися від вже даних свідчень. Оскільки особа вже дала показання, то у слідчого та інших учасників кримінального процесу склалося певне усталене уявлення щодо обставин тієї чи іншої події, і у випадку зміни або відмови від свідчень таке уявлення буде викривленим, що ставить під сумнів релевантність всіх інших доказів.

З цього приводу А. І. Хальота, наприклад, зауважує, що дотримання конституційних прав та свобод людини є важливою передумовою роботи правоохоронних органів, особливо коли це стосується притягнення особи до відповідальності. Відтак забезпечення права особи не давати свідчення щодо себе та

своїх близьких виступає певним індикатором законності самого провадження, слідства, судового розгляду. Але законодавство України чітко передбачає можливість реалізації цього права в кримінальному провадженні. Натомість в законодавчому регулюванні провадження в сфері адміністративних правопорушень чітких гарантій з цього приводу не міститься [3].

Натомість В. О. Демиденко в своїх дослідженнях приходить до висновку, що реалізація конституційних прав та свобод людини і громадянина, в силу прямої дії конституційних норм, є абсолютною детермінантною правової держави і не повинна вимагати додаткового регулювання. Хоча деякі права потребують деталізації та законодавчого визначення алгоритму їх реалізації і однозначно всі права вимагають гарантування з боку держави. Розглядаючи з цих позицій право особи не давати свідчення проти себе вчений зауважує, що воно є елементом права на захист особи, а тому може і повинно реалізуватися в будь-якій ситуації, яка цього вимагає: захист прав в кримінальному провадженні і надто в адміністративному [4, с. 138-142].

Отже, право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів є невід'ємною частиною імунітету в кримінальному судочинстві, який складається з правових норм, що включають забезпечення особи права давати (чи відмовитися давати) показання стосовно власної поведінки виключно з власної волі, тобто, добровільно. В цьому контексті зазначене право виступає як спосіб реалізації таких основоположних конституційних принципів кримінального процесу, як презумпція невинуватості, право на захист, недоторканність особи.

З таких позицій суттєво розширюється зміст свободи особи від самовикриття, яка розповсюджується на будь-які слідчі дії, не тільки допит або відбирання показань, але і, наприклад, на пред'явлення для впізнання, очну ставку тощо.

Натомість в провадженнях в справах про адміністративні правопорушення аналізоване нами право чітко не регламентовано. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не містить жодної навіть бланкетної норми щодо можливості особи реалізувати право вказане в ст. 63 Конституції України. Наприклад, в ст. 256 КУпАП яка встановлює зміст протоколу про адміністративне правопорушення закріплюється, що при складенні протоколу особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснюються його права і обов'язки, передбачені статтею 268 КУпАП, про що робиться відмітка у протоколі. Натомість в нормі ст. 268 КУпАП право особи не давати свідчення проти себе відсутнє, а встановлюється лише, що особа, яка притягається до адміністративної відповідальності має право: знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання; при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, якщо не володіє мовою, якою ведеться провадження; оскаржити постанову по справі [5].

На нашу думку, відсутність закріплення в даній нормі права особи не давати свідчення проти себе є суттєвим недоліком законодавства про адміністративні правопорушення і вимагає усунення, шляхом внесення відповідних змін та доповнень до КУпАП.

Подібної точки зору дотримується і А. М. Колодій, який зазначає, що реалізація та гарантування конституційних прав повинне відбуватися в усіх сферах суспільних відносин. Не припустимим є виключення тих чи інших сфер суспільних відносин із простору дії прав особи, в тому числі і такого важли-

вого права як права не давати свідчення проти себе. Розглядаючи його як елемент права на захист в умовах громадянського суспільства А. М. Колодій вважає за необхідне законодавче налагодження відповідного балансу в контексті забезпечення повноти можливостей особи в реалізації нею своїх конституційних прав у всіх сферах громадського життя [6, с. 285-287].

Підводячи підсумки викладеного вище приходимо до висновку що на сьогодні в умовах реалії українського законодавства під конституційним правом особи не давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів слід розуміти законодавчо визначену, гарантовану державою можливість особи на власний розсуд, виходячи перш за все зі своїх інтересів, реалізовувати комплекс кримінально-правових засобів з метою власного правового захисту чи захисту своїх близьких в процесі здійснення кримінально-процесуального провадження.

Що стосується нормативно-правового закріплення аналізованого нами права, то вперше воно отримало міжнародно-правове визнання в 1966 р. в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права в п 3 ст. 14 якого зазначається, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності не бути приневоленним до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним [7].

При цьому в законодавстві України це право отримало закріплення вже в період незалежності. Аналізуючи кримінально-процесуальні норми (Кримінально-процесуальні кодекси УРСР 1922, 1927 та 1960 рр.) та конституційні норми (Конституції УРСР 1937-1978рр.) доби радянського панування в Україні приходимо до логічного висновку, що аналізований нами комплекс прав притаманний виключно демократичному суспільству, в той час як жодна з тоталітарних конституцій УРСР подібного права не містили.

В ст. 63 Конституції України прямо визначається, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [8]. Більш детально право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів розкривається у ст. 18 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), відповідно до якої жодна особа не може бути примушена визнати свою вину вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення. Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права. Жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення [9].

Як зазначає А.П. Гетьман вказана норма містить по суті два важливих положення, які сприяють охороні прав та законних інтересів особи у кримінальному провадженні. По-перше, жодна особа не може бути примушена визнати свою вину вчиненні кримінального правопорушення. По-друге, жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення. Ці два положення наведеної статті можна розглядати як у сукупності, так і окремо, проте у будь-якому випадку вони є не лише загальною засадою кримінального провадження, а й гарантією проти зловживань із боку осіб, які ведуть кримінальне провадження [10, с. 64-67].

Слід зазначити, що право особи не свідчити проти себе чи своїх родичів є складеним з точки зору своєї побудови та наявних структурних елементів. Так, на думку А.П. Гетьмана воно включає: 1) правові норми, що дозволяють особі не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти себе особисто та у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання (свобода від самовикриття) (ч. 1, ч. 2 ст. 18 КПК України); 2) правові норми, що надають особі право відмовитися від дачі показань чи пояснень, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення (ч. 3 ст. 18 КПК України); 3) правові норми, що звільняють особу від відповідальності за відмову від дачі показань під час кримінального провадження щодо себе, членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом (ч. 2 ст. 385 КК України) [10, с. 64-67].

Як зауважує у своїх дослідженнях Р. В. Бараннік, зміст права особи на свободу від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів – це умови та засоби, які надають особі можливість користуватися з метою захисту своїх законних інтересів досліджуваным правом, предметом якого є показання чи пояснення особи стосовно себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, які містять інформацію про вчинення цієї особою, членом її сім'ї чи близьким родичем діяння, за яке встановлено будь-який з видів юридичної відповідальності, а також інформацію, що становить таємницю особистого життя особи, яка дає показання і пояснення, або особи, щодо якої даються показання та пояснення [11, с. 172-175].

Але це право індивідуальне, суб'єктивне, а тому його забезпечення вкрай важливе, оскільки основною метою будь-якого провадження є визначення істини. Саме істинність тієї чи іншої події, обставини та діяння є запорукою ефективного правосуддя. Оскільки істина – складна категорія, а її встановлення є вкрай важким процесом, тому слід розуміти що викривлення будь-якого факту автоматично ускладнює сприйняття дійсності. З цих позицій гарантування всім суб'єктам процесуальних відносин свободи від самовикриття є необхідною передумовою правильного вирішення спору перш за все з точки зору позивача.

Аналізуючи сутність та зміст права особи не давати показання щодо себе або членів сім'ї приходимо до висновку, що воно розкривається через декілька аспектів. Соціальний аспект полягає в тому, що це право поширюється на всіх осіб і є соціальною цінністю суспільства, яке розвивається в рамках правової держави, оскільки це право сприяє задоволенню законних інтересів будь-якої особи. Філософський аспект полягає у тому, що наділення особи такого права суттєво підвищує вірогідність встановлення істини шляхом законного усунення потенційного джерела викривлення правової реальності. Наділивши особу правом не свідчити проти себе чи членів її сім'ї, законодавець тим самим демонструє неупередженість та пріоритет демократичних цінностей навіть у випадку із особою, яка дійсно скоїла протиправне діяння.

Що стосується ознак конституційного права особи не давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, то на підставі проведеного вище аналізу ми можемо виокремити наступні з них: 1) по-перше, свобода від самовикриття має яскраво виражену кримінально-процесуальну генезу, хоча і характеризується найвищим ступенем закріплення – в Конституції України, при цьому його закріплення відсутнє в КУпАП; 2) по-друге, право особи не давати показання щодо себе виникає у особи в процесі кримінального провадження, коли особа перебуває в одному із трьох статусів: підозрюваного, обвинуваченого або свідка. Це пояснюється тим, що відповідні

статуси характеризуються певним комплексом прав, серед яких важливе місце займає право особи не давати показання проти себе чи своїх близьких; 3) по-третє, аналізоване нами право є похідним, а тому виникає одразу коли особа набуває той чи інший кримінально-процесуальний статус, причому для його виникнення обов'язковим є ознайомлення особи з її процесуальними правами. При цьому можливі адміністративно-процесуальні статуси особи не включають до комплексу передбачуваних ними прав свободу особи від самовикриття; 4) по-четверте, свобода від самовикриття означає можливість не давати показання проти себе, своїх близьких або в будь-який момент перестати давати такі показання. Разом з тим аналізоване нами право особи не дає їй можливість змінювати чи відмовлятися від вже наданих показань. Іншими словами комплекс засобів, які формують зміст вказаного нами права чітко визначні в кримінально-процесуальному законодавстві.

Крім того, аналіз норм, що містяться у ст. 63 Конституції України дає нам підстави визначити структурні елементи свободи учасників кримінально-процесуальних відносин від самовикриття. Перш за все право особи не давати свідчення проти себе чи своїх родичів обумовлюється залученням такої особи до кримінально-процесуальних відносин. Тобто необхідною передумовою і важливою ознакою такого права є наявність кримінально-процесуальних відносин, при чому із наділенням такої особи певного статусу їх учасника (свідка, підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого).

По-друге, залучення у кримінально-процесуальні відносини повинно реалізовуватися у певній формі: виклик для дачі свідчень, пояснень, судова повістка тощо.

Третій і, мабуть, найважливіший елемент це – обізнаність особи щодо наявності в неї права не давати свідчень проти себе чи своїх родичів. Отримуючи певний статус учасника кримінально-процесуальних відносин, особа повинна бути ознайовлена з відповідними правами та обов'язками. При цьому дія загального принципу «незнання законів не звільняє від відповідальності» є абсолютною, а тому якщо особа вже дала свідчення не знаючи того, що наділена свободою від самовикриття, відмовитися від них неможливо. Це витікає з тісного взаємозв'язку аналізованого нами права з принципом з'ясування об'єктивної істини. І хоча цей принцип передбачає необхідність неупередженого ставлення до факту використання особою права на свободу від самовикриття, невикористання особою такого права сприяє формуванню певного уявлення щодо обставин того чи іншого вчинку, що в подальшому може використовуватися в процесі доведення вини цієї особи.

З огляду на це, сьогодні важливим є вирішення двох проблем конституційно-правового та кримінально-правового забезпечення аналізованого нами права: чітка детермінація кола осіб, на яких розповсюджується дія положень ст. 63 Конституції України та механізм доведення до особи права не давати показання проти себе та своїх близьких. І якщо перша проблема може бути вирішена шляхом законодавчого закріплення вичерпного переліку осіб, на яких таке право розповсюджується. То вирішення другої проблеми лежить перш за все в площині теоретико-методологічних досліджень, що має стати відповідним орієнтиром у подальшому вивченні інституту свободи особи від самовикриття.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки і рекомендації щодо предмету дослідження.

Конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів має подвійну природу і відноситься як до конституційних, так і до кримінально-процесуальних та адміністративно-процесуаль-

них прав. Така подвійна природа обумовлює складність, поліструктурність та важкість реалізації цього права. Разом з тим, подвійне закріплення, спочатку в ст. 63 Конституції України, а потім деталізація в ст. 18 Кримінального процесуального кодексу України свідчить про надзвичайну увагу з боку держави щодо гарантії реалізації названого конституційного права.

Висновок. Нами встановлено, що право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів є невід'ємною частиною імунітету особи, що включає забезпечення особи права відмовитися давати показання стосовно власної поведінки, обставин участі в тій чи іншій події її близьких осіб чи родичів виключно з власної волі, добровільно. Тому таке право виступає як спосіб реалізації основоположних конституційних принципів кримінального та адміністративного процесу: презумпції невинуватості, права на захист, недоторканності особи.

Аналізоване нами право включає в себе норми, що дозволяють особі у будь-який момент відмовитися від дачі показань стосовно себе; відмовитися від дачі показань чи пояснень, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення її близьких родичів; норми, що звільняють особу від відповідальності за відмову від дачі показань стосовно себе чи своїх родичів.

Потребує суттєвого доопрацювання норми КУпАП в контексті доповнення їх гарантіями реалізації особи права не давати свідчення проти себе. Зокрема вбачається за необхідне внесення змін в ч 1 ст. 256 щодо обов'язковості декларування в протоколі права особи не давати свідчення проти себе та своїх близьких яке закріплюється в ст. 63 Конституції України. Також потребує доповнення зазначеним правом і правовий статус особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, шляхом внесення відповідних змін до ст. 268 КУпАП.

Разом з тим, свобода особи від самовикриття залишається недостатньо опрацьованою перш за все в теоретико-методологічному вимірі, що потребує подальших пошуків у вирішенні проблем методологічного дослідження та гарантування конституційного права особи не давати показання щодо себе та членів сім'ї.

Література:

1. Волкотруб С. Г. Гарантії права особи на свободу від самовикриття в кримінальному судочинстві / С. Г. Волкотруб // Університетські наукові записки. – № 4 (32). – 2009. – С. 225-229.
2. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : монографія / Р. В. Бараннік, В. П. Шибіко; Запоріж. юрид. ін-т ДДУВС. – К. : КНТ, 2008. – 212 с.
3. Хальота А. І. Конституційні особливості права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. І. Хальота; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 19 с.

4. Демиденко В. О. Структура утвердження конституційних прав та свобод людини й громадянина / В. О. Демиденко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. – № 5. – С. 138-146.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/para0478#o478>.
6. Колодій А. М. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика [Текст] / А. М. Колодій // Право України. – 2013. – № 9. – С. 270-288.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт ООН від 16.12.1966 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
8. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp/para04378#n4378>.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/para0498#n498>.
10. Гетьман А. П. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / А. П. Гетьман. – Х.: Право, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Національна академія правових наук України, 2012. – 681 с.
11. Бараннік Р. В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Р. В. Бараннік. – Запоріжжя: Запорізький юридичний ін-т, 2002. – С. 172-175.

Грыцьк В. В. Понятіе и признакі конституционного права лица не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников

Аннотация. Раскрыта сущность права лица не давать показания в отношении себя или членов семьи. Определены признаки конституционной свободы личности от саморазоблачения. Проанализированы особенности реализации лицом права не давать показания в отношении себя или близких родственников.

Ключевые слова: свобода личности от саморазоблачения, презумпция невинности, уголовно-процессуальный статус лица, конституционно-правовая норма.

Hrytsyk V. Concept and features of the constitutional right not to provide testimony or explanation against themselves, family members or close relatives

Summary. The essence of the constitutional human right not to testify against themselves or relatives was determined. Signs of constitutional human right to liberty of self-exposure and exposure of relatives were defined. Features of realization of constitutional right of a person not to give the evidence concerning himself or close relatives were analyzed.

Key words: liberty of self-exposure, presumption of innocence, criminal and procedural status of the person, constitutional law.